

ХЎЖА АХРОРИ ВАЛИЙНИНГ САМАРҚАНДДАГИ ЗИРОАТЧИЛИККА ОИД МУЛКЛАРИ ҲАҚИДА

Daminov Akbar Suvonovich

Samarqand davlat veterinariys meditsinasi chorvachilik va biotexnologialar universiteti Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasida katta oqituvchisi

Аннотация: Ушбу мақолада Хўжа Ахрори Валийнинг Самарқанддаги зироатчиликка оид мулклари мулклари ҳақидаги маълумотлар жамланган. У Темурийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида катта ўрин тутган буюк диний раҳнамолардан биридир. У Темурийлар салтанатининг тинчлик-хотиржамлигини сақлашда катта рол ўйнаган ва ўз даврида қишлоқ хўжалиги, савдо-иқтисодий муносабатлар тарихи, хусусан тадбиркорлигини ривожлантиришда катта рол ўйнаган.

Бу ишда унинг Самарқанд атрофидаги зироатчиликка оид мулклари тўғрисида маълумотлар келтириб ўтилади.

Калит сўзлар: Хўжа Ахрори Валий, Самарқанд, зироатчилик, қишлоқ хўжалиги, Самарқанд, Темурийлар

Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Ахрор (1404-1490) — Марказий Осиё халқларининг XV аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутган. Нақшбандия тариқатининг назарий, амалий жиҳатларини бойитиб, бу таълимотнинг машҳур бўлишига ҳисса қўшган тарихий шахсдир. У ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 йил, март) Шош — Тошкент вилояти музофотларидан Боғистонда дунёга келган. Отаси Хожа Маҳмуд ва бувалари маърифатли кишилардан бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланган. Она тарафидан Хожа Ахрор машҳур Шайх Хованди Таҳурга бориб уланади¹.

Бу кўп қиррали шахс Темурийлар салтанатида ўчмас из қолдирган. У минтақадаги қишлоқ хўжалиги равнақига ҳам катта ҳисса қўшган йирик тадбиркорлардан биридир. Хожа Ахрори Валийнинг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги фаолиятини ўрганиш Темурийлар давридаги баъзи очилмаган иқтисодий муносабатлар тарихини ойдинлаштиришга хизмат қилади.

1974 йилда чоп этилган “Самарқандские документы XV — XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане) . Факсимиле, критич. текст, пер., введ., примеч. и указа-тели О. Д. Чехович. 1974. (АН СССР. Отд. исто- рии. АН УзССР. Ин-т истории. Ин-т востоковедения)” номли китобга Хожа Ахрори Валийнинг олди-сотди, вақф, ёрлик ва бошқа ҳужжатлари тўрт юзга яқин қайта ишланган ҳужжатлар, уларда тасвирланган ер участкалари, 64 та бутун қишлоқ ва Хожа Ахрорга тегишли бошқа мулклар рўйхатлари тузилган. Унга XV асрнинг саккизта савдо ёрлиқлари ҳам киритилган. Ушбу ҳужжатлар XV-XVI асрларда Ўрта Осиё ва Афғонистонда аграр муносабатлар, ижтимоий, ҳуқуқий ва иқтисодий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари, қишлоқ ва шаҳар ҳаётини батафсил ёритиб беради.

Бундан ташқари, уларда тарихий география, атамашунослик, палеография ва дипломатияга оид кўплаб материаллар мавжуд. Матн эслатмалар, номлар кўрсаткичлари, географик ва тарихий-

¹ Ўринбоев А. Хожа Ахрор Валий (1404-1490) // <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/xoja-ahror-valiy-1404-1490/>

топографик номлар, мавзу-терминологик кўрсаткич билан таъминланган. Муқаддимада Хожа Аҳрор ҳақида, унинг темурийлар саройидаги ўрни ва роли, унинг томонидан тўпланган катта бойликлар ва кўплаб хорижий давлатлар билан қилган савдо алоқалари ҳақида маълумотлар берилган. Тадқиқот тарихи кўрсатилган ва ҳужжатларнинг ташқи тавсифи берилган².

Нашр этилган ҳужжатларда тўрт юзга яқин экин майдонлари тасвирланган бўлиб, улар орасида катта ҳудудларни эгаллаган ерлар ҳам бор. Уларда жами 64 та қишлоқ, ўттизта боғ, ўн битта шаҳар уйлари ва томорқалар, бир неча ўнлаб савдо ва ҳунармандчилик муассасалари ва савдо майдони - тим, бутун савдо мажмуаси, ҳаммом, тегирмон ва Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари ва Афғонистонда жойлашган бошқа кўчмас мулклар келтириб ўтилган.

Хожа Аҳрорбу мулклардан олган фойдаларнинг катта қисмини Самарқанд, Тошкент, Қобул ва бошқа жойларда қурган масжид, мадраса ва хонақоҳларга вақф сифатида сарфлар эди³.

Хожа Аҳрори Валийнинг савдо-иқтисодий, халқаро дипломатик ва иқтисодий алоқаларини ўрганши алоҳида тадқиқот мавзусини ташкил этади. Юдан ташқари қишлоқ хўжалигида хусусий мулк ва вақф мулкчилиги тарихини ўрганиш

Бу тимнинг биноси (сукнияти) Хожа Аҳрор мадрасасининг вақфи бўлса, у ерда қурилган ер участкаси (арсат) учта муассаса: шахзода Муҳаммад Султон мадрасаси, амир Абуқ мадрасаси ва Туман оғо хонақоҳига вақф қилиб берилган.

Шайхзода дарвозасидан унча узоқ бўлмаган жойда, шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида ҳужжатда “Муҳавватайи ангурхоне” деб номланган Хожа Аҳрорнинг девор билан ўралган мулки бўлган.

Бу ерда боғлардан олиб келинган узумларни сақлаш ва қуриштириш учун хоналар бўлган. Хожа Аҳрорнинг Наққошон кўчасида «ҳаволийи мивеҳане» меваларини қайта ишлаш ва сақлаш учун бошқа бинолари ҳам бор эди⁴.

Самарқанднинг жанубий чеккасида, Хожа Кафший (ёки Кафшир) мақбараси ёнида, юқорида айтиб ўтилган сўфийлар масканидан ташқари, Хожа Аҳрорнинг учта боғи, бир чорбоғи ва бир тўқайзори бўлган. Бу боғлардан бири Бадҳане деб номланган.

Хожа Кафший мақбарасининг шаркида Фарундиз чеккасида Хожа Аҳрор вақфига тегишли Боғи Диловар деб номланган боғ, шунингдек, анор, узумзор ва бедазорлари бўлган. Варсин маҳалласида (Феруза дарвозасидан 4 км шарқда) тўғридан-тўғри Баҳлул боғи билан чегарадош Хожа Аҳрорнинг яна бир боғи бўлган. Бундан ташқари шаҳар шимолида, Нақшижаҳон каналидаги Пул-и Мирзо кўприги ёнидаги Амирзода Абдуллоҳ жуйбарида, яъни Афрасиёб ва Чупан ота тепалиги оралигида бир қанча сув тегирмонлари, работ, боғ ва турар-жой бинолари бор эди⁵.

Шаҳарнинг шимолий чеккасида жойлашган Мотирид маҳалласида Хожа Аҳрор вақфга берган бир қанча боғ ва тоқзорлари ҳам бўлган. Шунингдек у Қундуз сўфий қишлоғи ерлари эгалик қилган. Мотирид боғининг бир қисми бутунлай Хожа Аҳрор ва унинг авлодлари хонақоҳлари фойдасига вақф қилинган. Боғнинг бошқа қисми бир вақтнинг ўзида иккита вақф муассасасига тегишли бўлган: унинг ҳудуди (арсат) Қусам ибн Аббос (Шоҳ-и Зинда) мақбараси вақфи бўлган ва бу ҳудуддаги бинолар ва кўчатлар (сукният) Хожа Аҳрорнинг вақфи. Ҳужжатда бинолардан турар-жойлар (хоникайи боши), узум (ангурхона), узум суви ва бошқа ширинликлар қайнатиш учун хона (ширинхона), очиқ майдонлар (майдон), от-уловларни боғлаш жойлари (марабит) кўрсатилган. Хизматкорлар учун хоналари (ҳанеҳа-йи ҳадимон) ва бошқа хўжалик бинолари ажратилган эди. .

² “Самарқандские документы XV—XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле, критич. текст, пер., введ., примеч. и указа-тели О. Д. Чехович. 1974. (АН СССР. Отд. исто-рии. АН УзССР. Ин-т истории. Ин-т востоковедения).

³ https://drevlit.ru/docs/central_asia/XV/1440-1460/Chodja_Achrar/pred.php#12

⁴ https://drevlit.ru/docs/central_asia/XV/1440-1460/Chodja_Achrar/pred.php#12

⁵ Ўша ерда.

1480-йилда Хожа Аҳрор Мазраъайи Кўк-Саройи Матирид деб аталган ҳудудда иккита мулки хос ер сотиб олади.

Матирид маҳалласидаги яна бир ер мамлака ерлари қаторига киритилган, ундаги барча қўчатлар, суғориш тизимлари ва бинолар Хожа Аҳрор вақфи таркибига кирган.

Самарқанднинг ғарбидаги ҳудудда вақф Хожа Аҳрорнинг энг кўп ва кенг ерлари жойлашган эди. Мулкнинг энг катта қисми Размоз канали орқали суғориладиган ерлар бўлиб, унга туташ Мавлоно-Мирак, Хайдаршоҳ, Хўжа Калон, Асбоби мавалий (қадимда Марудак деб аталган), Навайи Фай, Маузаи Гул қишлоқлари киради. Саядан, Қозиён, Маҳаб қишлоқлари ва 15-асрга тегишли Римик экин ерларидан иборат бўлган. Сарипул туманига (ҳозирги Каттакўрғон туманида). Размоз канали бўйидаги ерларнинг бир қисмини Хожа Аҳрор 1480-йилда Муҳаммад дарвишнинг қизидан, қолган қисмини 1482-йилда амир Абдалали Тархондан сотиб олган. Бу ерлар В. Л. Вяткин тахмин қилганидек, Анҳор туманига эмас, Нимсугуд туманига кирар эди. Самарқандга яқинроқ, Темурнинг Димишқ боғи қишлоғи ёнида Хожа Аҳрорнинг Шодман, Туркина, Гуркав, Розий қишлоқларида ерлари, боғлари, тегирмонлари бўлган. Бу ерда баъзи ерлар умумий мулкчиликни ифодалаган: 3/4 қисми Хожа Аҳрорга ва қолган қисми мамлака мулкига тегишли эди. Улар давлат олдидига ихизматлари эвазига берилган суюрғол ерларига туташ эди. Кўриниб турибдики, уларнинг шимол ва ғарбида Хожа Аҳрор вақф қишлоқлари – Куча-Малик, Зарман ва Заҳаб бўлган. Хужжатда Қорадарёнинг ўнг қирғоғида Хазар Наукада жойлашган қишлоқ номи ёзилган қаторнинг 10 та йўқолган қисми; Унинг 13/14 улуши Хожа Аҳрор вақфига, 1/14 қисми Абдалхолиқ Ғиждувоний вақфига тегишли эди. Бу қишлоқ Хожа Аҳрор вакиллари ихтиёрида бўлган мамлака ерлари билан яқин туташган эди⁶.

Шовдор туманида Хожа Аҳрор вақфи умумий майдони қарийб бир ярим минг гектар бўлган 60 та участкадан иборат жуда катта Камангарон мулкни ташкил этган, ҳамда Дарғат-и даулати Темур қишлоғига эгалик қилган. Яна иккита чорбоғ, учта боғ, кенг узумзорлар, тегирмон ва бу йирик заминдорнинг ёзги қароргоҳи бўлиб хизмат қилган девор билан ўралган мулк (мухаввата) ҳам Хожа Аҳрорга тегишли бўлган. Бундан ташқари, ўша пайтда Жадруд деб аталган Маъжуандарёнинг қуйи оқими ҳудудида, шунингдек, Ургут, Мисра ва Варсин вилоятларида Хўжа Аҳрорнинг йирик мулклари ҳам бўлган. Улардан баъзилари 1902 йилда, В. Л. Вяткин таърифига кўра, бир жойда 300 гектардан ортиқ майдонни эгаллаган (масалан, Паишамба-сиаб қишлоғи яқинида, XV асрда Милк-и Табан деб номланган)⁷.

Комангарон ерлари Хожа Аҳрори Валий давридаёқ вақф мулкига ўтказилган.

В. Л. Вяткин Камангарон ерлари ва боғларини Хожа Аҳрорнинг ўзи турли шахслардан сотиб олиб, Самарқандда қурдирган мадрасаси фойдасига вақфга айлантирилганини айтиб ўтган.

Хожа Аҳрор Миёнқал оролининг юқори қисмида Затан, Ҳақдиза, Мазарак, Ванг, Даиж, Орол ва Сариқ-и Учқи қишлоқлари ерларига эгалик қилган; Оқдарёнинг шимолида, Суғуд-и Калон туманларида Арму, Адак, Бад-бад ва Риёни қишлоқлари, шунингдек, Андаки Қарих ҳудудидаги ўттизта ери жойлашган.

Самарқанд мулкларини кўриб чиқишни яқунлар экан, шуни таъкидлаш керакки, уларнинг баъзилари вақф ҳужжатларида у ёки бу массив таркибига кирувчи барча участкаларнинг майдони аниқ белгиланмаган ҳолда фақат умумий маънода баён этилган. Аксинча, бошқа мулкдорларнинг вақфга кирмайдиган, Хожа Аҳрор вақф ерлари орасида жойлашган ерлари батафсилроқ ва пухтароқ тасвирланган. Ҳар сафар уларнинг катталиги кўрсатилган - жариблар, данглар, тассужлар ва ҳаббаларда, яъни 0,005 га аниқлик билан. Кўриниб турибдики, томорқалари қудратли вақф муассасаси ерлари билан ўралган хусусий ер эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарур эди.

Хўжа Аҳрор Валий шунча еру мулклари бўлса-да, аммо ўзини камтар тутган. Чунки барча бойликларини бошқаларнинг манфаати ва эҳтиёжига сарфларди. Умаршайх Мирзо

⁶ Ўша ерда.

⁷ Ўша ерда.

Тошкентнинг бир йиллик хирожини талаб қилиб, лашкар тортиб келганда, шаҳар аҳолиси қашшоқликдан бу маблағни (250 минг динар) тўлолмади. Шунда Хожа Аҳрор Валий бу маблағни Умаршайхга бериб, шаҳар аҳолисини ташвишдан халос этишдан ташқари, яна тошкентликларга 70 минг динар тухфа этди. Халқ халқ қишдан эсон-омон чиқиб олди.

Бобурнома» асарида «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг замонасида рафоият ва фароғат билан ўтқариб эдилар, аксар муомала Ҳазрат Хожа Убайдулло жихатидан адл ва шаръ тариқи била эди» – деб ёзган эди. Зотан, Хожа Аҳрор ўзининг хусусий ери ва мулкидан келадиган даромадлардан маълум қисмини халққа жабран солинган ортиқча солиқларни тўлашга, мадраса, масжид, хонақоҳ ва шу каби қурилишларга сарфлаган. Мисол учун Султон Аҳмад хазинасига 10000 кумуш тангани топширган⁸.

Манбаларда кўрсатилишича, Хожа Аҳрорнинг хўжалик фаолияти тез орада жуда кенг ривож топади. Чунончи, «Рашаҳот» асари муаллифи Фахриддин Али Хожа Аҳрор ерлари Тошкент вилоятидан то Амударё соҳилларигача бўлган ҳудудда 1300 дан ортиқ экинзорларни ташкил этганини эслатади. Шуниси эътиборга сазоворки, тадқиқот ишларида аниқланишича, майда мулкчилар солиқлардан қутулмоқ учун ўз ерларини Хожа Аҳрор ихтиёрига ўтказишган. Хожа Аҳрорнинг ҳукмдорлар олдидаги нуфузи шариатда белгилангандан (ушр, мол, закот) ташқари фавқулодда солиқларни меҳнаткашлар гарданига юклашдан уларни ҳимоя этган. Хожа Аҳрор ерларининг кўпайиб боришига бу омил ҳам бир сабаб бўлган, холос. Деҳқончилик, чорвачилиқдан ташқари Хожа Аҳрорнинг шаҳарларда ҳам ҳунармандчилик расталари, устахоналари бўлган ва булардан ҳам катта даромад келиб турган⁹.

⁸ Тошкент алломалари ва тарихий шахслари (иккинчи китоб) Абдулазиз Мухаммадкаримов «Тошкентнома». 2009 йил.

⁹ Ўринбоев А. Ҳазрат Хожа Убайдуллох Аҳрор // <https://e-tarix.uz/shaxslar/618-maqola.html>